

Čas a výchova: z trvání k času

Autor: Zuzana Svobodová

Abstract

Time and Education: from Duration to Time. – In her present article, Zuzana Svobodová explores the relationship of time, education and tradition. She asks about the nature or essential characteristics of the phenomenon of tradition, time, conversion and education. In the central chapter dealing with time, the author emphasizes the human experience of conversion from homogeneous to disparate time, which is open to all what is newly coming. Furthermore, the author explains the concept of time in the Greek and the Jewish cultures, recalls the symbolic expression and shows their similarity. In the section entitled Education, movement from duration to time, which is a self-act of education, is identified as human process (*cultūra*) and not the natural one (*nātūra*), a process that also differs from the previously targeted formation. Education as bringing to the relation with the coming, is a manifestation of responsible human freedom, which is open to (unsecured) future.

Keywords: time, conversion, tradition, duration, education

Klíčová slova: čas, konverze, tradice, trvání, výchova

Každá výchova se děje v čase. Čím je však čas sám? Je-li výchova vždy s časem spojena, jak se projevuje tento vztah na výchově samotné? Jak souvisí čas, výchova a tradice? To jsou otázky, z nichž je tvořen tento článek hledající vztahy času a výchovy, přičemž pojem výchova je zde vnímán v nejširším možném slova smyslu (zahrnujícím tedy i oblast vzdělávání).

1 Tradování

Protože výchova není bezobsažná a děje se vždy v určitém prostředí, a přesto je možné při rozmanitosti výchovných obsahů a prostředí hovořit obecně o výchově, ukazuje se příhodné zkoumat nejprve skutečnost, ze které výchova vychází a na které má výchova podíl: tradici. Jak je možné nejobecněji vnímat pojem „tradice“?

Termín „tradice“ odkazuje na fenomén, kterým se na základě předání zkušeností minulých generací otevírá porozumění celku světa. Tradice tudíž není jen znalostí nějakého postupu (jak se často má zato, když se hovoří o tradici konkrétní výroby – například o tradici pečení perníku), tradice je celkem zkušenosti, který existuje jen tím způsobem, že je přijímán, nesen, předáván a znovu přijímán... Tradice vytváří obraz dějinného bytí. Symbolickým vyjádřením skutečnosti tradování může být obraz tančících Charitek (pro latiníky Grácie), s typickým znakem vzájemného držení, a přece proměny – Charitky se vzájemně dotýkají, jejich ruce tvoří propletení jejich postav, a zároveň je tím tvořena jednota obrazu. Charitky

představovaly tři druhy dobrodiní: dát, přijmout, vrátit.¹ Tančící bohyně milosti a dobrodiní jsou symbolem krásného, harmonického pohybu, nebo dokonce harmonie samé. V jejich vzájemnosti, která je komunikací, zůstává přesto něco nevysloveného a nevyslovitelného, proto je tato symbolika stále živá a promlouvající ještě dnes.

O „tradici“ nelze říci, že je uzavřena, neboť existuje právě a pouze tak, že je nesena, a tím zároveň proměňována (byť se člověk může sebevíce snažit, aby na tradici nic neměnil, právě jen jako člověk nadaný jedinečným pochopením může předávat tradice). Tradice lze nést **jen** životem. I když nás tradice ovlivňují, tedy nějakým způsobem formují, nejsou to jen informace (o zvycích, o minulosti). Stroje nejsou schopny předávat tradice. Lidské dějiny jsou děním i tradováním zároveň.

Skutečná otevřenost pro vnímání tradice – otevřenost, jíž je člověk nadán –, není touhou po manipulaci (tou bývá tradice zneužita a ničena), ale náleží k (sebe)výchově. Nést tradici je výzvou, která se týká přesahu času mně daného. Je to výzva k cestě za (před) můj čas. Tradování přivádí k času, který dosud (pro mě, zde) ne-byl, a přesto již byl, a zároveň k času, který dosud ještě není, a přesto již se stává. Co je to za zvláštní vazbu, čím se nese tradice?

2 Čas

Lidský život je životem v čase a jako takový je (ještě) ne-úplný, ne-naplněný. Kdyby byl život (již) naplněn, byl by zároveň u konce. Slova „naplnil se jeho čas“ totiž vyjadřují, že dotyčný už nežije. Zároveň je typické, že lidský život je postupný – není životem „najednou“, ale postupně se stává, plyne, míjí. Tento životní pohyb je podmínkou možnosti změny, proměny. Přesto patří ke zkušenosti člověka různé vnímání otevřenosti pro změnu. V lidském vnímání jakoby se čas nestával vždy stejně, jakoby budoucnost někdy přicházela rychleji a někdy vůbec nebyla na obzoru. Neběží zde přitom o změny v délce dne (slunečního času) během roku, ale mnohem spíše o míru uzavírání či otevírání se projevujícím, tomu, co se stává, uskutečňuje.

Když promýšlel otázky podstaty času ve svých *Vyznáních* Aurelius Augustinus, ptal se také po čase budoucím a odkazoval na lidskou schopnost usuzovat podle příčin a znamení (srv. *Confess.* XI,18). Jde-li ale ve vztahu k budoucímu času o schopnost úsudku či soudu, je tu zapojena pouze racionální složka? Nejde o hlubší, celostnější schopnost či neschopnost vidět nebo rozpoznávat ony příčiny, které se jeví v čase přítomném a mají potenci projevit se v čase příštím? Jak vznikají představy o čase budoucím?

Jestliže tyto představy vycházejí v čase přítomném, pak pocházejí z času přítomného a mohou být ovlivněny tím, co již uplynulo, ději v čase minulém. Lze předpokládat, že na přítomném, na právě se dějícím, a na tom, co minulo, budou představy budoucího závislé. Je však tento výčet vlivu úplný? Jsou představy člověka ovlivněny jen tím, co se stalo, a tím, co se právě děje? Vždyť se také ukazuje (možná častěji), jak jsou představy tvořeny na základě privace uskutečnění – tedy představa vzniká proto, že se něco ne-stalo, ne-uskutečnilo.

¹ K obrazu Charitek viz Svobodová (2009).

V takových případech, kdy v přítomném čase nenastalo to, co bylo očekáváno, může být vyhlížení času budoucího ještě naléhavější. Ale do hry vstupuje také paměť, neboť je to nyní ona, která hrála roli při vytvoření představy očekávaného. Tak se jeví složky časovosti (budoucí, přítomná i minulá) při utváření úsudku vzájemně spjaté, bez nároku na předchůdné zdůraznění vlivu jedné z nich.

Provázanost toho, co bylo nazváno složky časovosti, je znamením časovosti samé. Nemá-li být totiž čas proměněn ve sled pouhých okamžiků, které mají jen své „nyní“, ale časovost nemají, musí být podstatou času provázání, vazba. Nikoli ale vazba jako nějaká uzavřenost a definitivnost, ale jako provázání s tím, co (ještě) přichází; tak se čas jeví jako ne-naplňnost, ne-definitivnost. Čas je vztahem k tomu, co vždy uniká, co není nikdy naráz zjevné, zcela na světle, uchopitelné. V časovosti je obsažena i vazba k temnému, skrytému, ne-zjevnému, ne-poznanému. Tuto vazbu není možné vynutit ani zpřetrhat silou moci. Ani ji není možné převést do modu vlastnění. Vazba k jinému, která nevede ke splnutí nebo ke sjednocení, ale k zachování jinakosti i vzájemnosti, to je obraz času. Ve vzájemnosti tu nejsou jednotlivosti sobě rovné, nejde o pospojování jednotlivých „teď“; zde se namísto toho projevuje otevřenost k jinakosti přicházejícího, která je možná pouze překonáním vlastnické tenze po zmocnění.

Časovost a stvořené bytí, charakteristické ne-uzavřeností, dějovostí, proměnlivostí, patří k sobě podobně jako bezčasí a nestvořenost. Žádná přítomnost nemůže být sama naplněním času. I když je možné vyvyšovat vztah k přítomnosti nad jiné dimenze času, i když je možné obracet se k minulosti zády a zastíňovat si horizont budoucnosti, neznamená to zrušení časovosti samé. I když se způsoby žití ve vztahu liší, čirá bezvztahovost (bezčasí) pro žijícího člověka možná není.

Smrt je vyprázdňením času, je ztrátou relací, opuštěním všech vazeb. Je něčím, co člověk sám ze sebe nemůže vzít na sebe, není v jeho moci vyprostit se ze všech vazeb vnějších i vnitřních. „Vzít na sebe smrt“ jako výraz vítězství nad smrtí, překonání smrti, to je možné jen (opět) ve způsobu otevřenosti k jinakosti, fakticky není možné smrt na sebe vzít, nemohu být smrtí, smrt přichází sama, sebe-vražda není vítězstvím nad smrtí, není překonáním smrti. Tím může být pouze vytrvání v poslední zkoušce nesobeckého bytí, které se neuzavírá v obstarávce vlastního já, ale ani se nevnučuje obstarávkami cizích já, nýbrž čelí událostem, kdy se čas naplňuje; staví se tváří v tvář přicházejícímu.

Obrazem odmítnutí přicházejícího byl v řecké mytologii Kronos.² Nedat šanci tomu, co je teprve na cestě, co ještě není plně zde, co se ještě neprosadilo, a naopak uchovat si vlastní stav, pozici, zastavit dění – tato touha byla odhalena již v antické době; odpradávná patří k osobní zkušenosti, ale také již odedávna byla hodnocena jako společensky negativní jev. Jakkoli lze přicházejícímu po nějakou dobu bránit – u Hésioda je Kronos nazýván „Istivec“ – přece se nakonec „nový čas“ (Kronovy děti) objevuje a ten, který chtěl běh věcí zastavit, je označen jako „bláhovec“.³ (Jazykem mýtu:) Kairos přichází do záležitostí Krona,

² Hésiodos, *Zrození bohů* (1990: 26):
„Veliký Kronos je polykal všechny, jak některý z luna
posvátného se na kolena své mateře dostal;
o to mu šlo, aby z obdivuhodných zplozenců nebes
nedostal královskou čest mezi nesmrtelnými jiný.“

³ *Ibid.*

(jazykem religionistů:) čas sváteční (posvátné) se prolamuje do času všedního (profánního), dokáže jej zastavit v jeho opakujícím se dění, v jeho koloběhu. Zastavit a ukázat plody.

2.1 Obrat

Právě v řeckém prostředí byla velmi brzy v symbolické řeči mýtu nejen vyjádřena zkušenost různého prožívání času, ale i odkryto poznání prosazující se budoucností, která je nová, jiná, ne-stejná. Jinakost vždy narušuje, protože se nedá jednoduše vřadit do předem připraveného řádu, ale v přijetí jiného se setkáváme s tím, co je ne-shodné, ne-já. Toto setkání s sebou přináší obtíže, zastavení dosud plynoucího času, přerušení. Ale zároveň také naději na odkrytí nové dimenze, v níž bude možné vidět (slyšet, vnímat, poznat...) dosud nemožné a netušené. České slovo „zvrát“ tu velmi případně popisuje řeckou zkušenost přicházejícího nového času. Tedy po době plynoucího, stále stejného času a kralování (polykajícího) Krona přichází zvrát, který přináší nové – podle řeckého mýtu, zcela nové pořádky.⁴

Řecká kultura sice na rozdíl například od kultury židovské a křesťanské neznala pravidelný den odpočinku na konci každého týdne (šabat, neděle), kdy člověk jako *imago dei* prožívá den zastavení práce a všeho všedního, kdy se reálně i symbolicky otevírá jinému, nevšednímu, svátečnímu, svatému (holy day – odtud holiday),⁵ ale již staří Řekové znali *scholé*, volný čas, čas prázdně, kdy se věnovali pěstování ctností, například moudrosti, ale také přátelům či obci.⁶ Už Hésiodos znal důležité dny svátků a svého bratra nabádá k jejich pečlivému zachovávání.⁷ Římané pak zavádějí ve svých kalendářích *dies feriae*, neboli *dies nefasti*, kdy bylo z náboženských důvodů zakázáno konat shromáždění lidu a věnovat se občanským záležitostem (obvyklé – „pracovní“ dny – byly zvány *dies fasti*).

Zvrát nebo obrat v plynutí času je podstatný pro budoucnost. – Není to paradoxní vyjádření? Nespěje k budoucnosti již samo plynutí? Snad spěje, ale nestává se jí. Plynutí samo je postupné odumírání, až smrtí. Není však „vítězstvím nad smrtí“. Aby přišlo něco nového – tedy to, čím je budoucnost sama sebou – je třeba zvratu, obratu, konverze.⁸ Bylo třeba změny dosavadního chodu věcí, nyní nastal zvrát, a i když věci později zase půjdou dále svým směrem, opět se bude opakovat (až po hranici smrti) potřeba konverze. V poměru k plynutí (které snad spěje přece jen orientovaně, ale budoucnost neotevírá) dochází v době zvratu k meškání, neboť věci nejdou jako dosud. Díky zvratu přichází nové, budoucí, které je umožněno otočením, meškáním. Na této rovině není řecké pojetí s judaistickým pojetím v rozporu. Pojetí času zároveň kontinuálního i přetržitého – času, který je nejen kontinuální, ale i přetržitý – nacházíme v obou kulturách.

⁴ Dítětem, které již Kronos nespokl, byl Zeus, „otec bohů i lidí“.

⁵ Srv. heslo „holiday“ například v etymologickém anglickém slovníku *Webster's New World Dictionary of the American Language*.

⁶ Proto také Platón navrhuje pro ideální obec: „...čím důležitější je úloha strážců, tím více vyžaduje co nejuplněnější osvobození od ostatních zaměstnání a co největší odborné přípravy i cviku.“ (*Ústava*, II, 374 e)

⁷ V díle *Práce a dny*: „Od Dia dané dny hled' zachovat po staru pěkně, pouč o nich i čeled'...“ (Hésiodos 1990: 62). Nicméně jde zde o sváteční dny v měsíci, případně v roce, nikoli v týdnu.

⁸ Etymologicky je ve slovním základu slova „konverze“ latinské „vertere“ – obracet, točit (Rejzek 2001, heslo „konvertovat“). Ze stejného základu v přičestí trpném prameni i slovo „konverzace“, tedy i zde jde o obracení se. Latinská forma *conversārī* se do češtiny překládá jako „otáčet se, meškat“.

Disparátnost času se ukazuje jako sama možnost změny, nikoli tedy homogenita, ale heterogenost umožňující plodnost. Plodnost jako překročení hranice svého, jen sobě samému možného, k ne-žádánému, k ne-žádání. Toto vycházení z trvání k času je výchovou.

3 Výchova

Ve smyslu přechodu od trvání k času je výchova opouštěním dosavadního způsobu života, vykročením z řádu zvyků a návyků do nezajištěného, dosud ne-řádného. Neobrací se zde výchova ve svůj opak? Není toto pojetí výchovy negací jedné z podstatných (a nejčastěji uváděných) charakteristik výchovy, jako záměrného působení (vychovávajícího na vychovávaného)? Ale co značí v tomto pojetí „záměr“? Jak přesně je „zaměřeno“, „vyměřeno“, jakou „formu“ má vychovávaný nabýt? Nakolik se jeví paradoxem úsilí vyvést při výchově směrem z nynějšího řádu, dále od dosavadního řádu, natolik je výchova záležitostí výhradně lidskou. Není přirozeným procesem (*nātūra*), je lidská (*cultūra*).

Přestože se dnes běžně hovoří o výchově jako o výchově k něčemu (k rodině, k demokracii, k hodnotám, ...), a také samo sloveso „vychovávat“ je používáno jako tranzitivní, jako lidé máme k dispozici pouze lidský obzor, proto ono „něco“ k čemu je vedena výchova, je (lidská) idea, k níž se daný „výchovný systém“ upíná. Lidská, tedy „časná“, zahlédnutá jako hodnotná, výchovy-hodná, v určitém čase a v konkrétním prostoru (a dobrý vychovatel – didaktik bude vnímat a rozlišovat i rozdílné potřeby a schopnosti těch, které chce vychovávat). I z nejobecněji formulovaného pojetí „výchova k hodnotám“ se může stát „ideová výchova“, kdy se lidské obrací v nelidské. „Ideová výchova“, která si je ve své záměrnosti zcela jistá „záměrem“ a „formou“, k níž chce vést, bude více deformací než cestou k životu ve svobodě. Přesto se projevují ony zahlédnuté, výchovy-hodné, hodnoty hodnotami pouze tehdy, když je jim věnována – právě – lidská péče, když mají své rytíře (srv. Ricœur 2001: 87).

Pokud patří výchova do lidského konání, nejen do činu člověka, tedy pokud je konáním, které zohledňuje jak lidskou hodnotu rozumu, tak lidskou hodnotu svobody, pak by bylo možné přijmout pojetí výchovy jako „záměrného působení...“ bezvýhradně snad jen v případě sebevýchovy, kdy především vychovávaný sám je autorem záměru. Ale cožpak nemají rodiče vychovávat své děti? Mají se omezit pouze na výživu a ostatní materiální potřeby dětí? Mají rezignovat na všechny výchovné záměry? Je snad výchova sama sebou, pouze je-li neautoritativní? Nikoli (nebo snad dokonce: naopak). Autorita k výchově patří. Pouze se „záměry“, vytvořené v čase, mají také v čase jako časné vnímat. Tedy jako záměry otevřené zvratu a přicházejícímu novému.

Stane-li se záměr (vyjádřitelná forma) cílem, ztratí-li charakter orientace či směrovky, pak je zapotřebí činit „reformy“ systému (v tomto případě výchovného), tedy opět otevřenost změnám „formování“, konverzi. Termíny „forma“ a „formování“ se pro výchovnou činnost příliš nehodí. Dochází-li totiž k výchově v čase, pak každá „forma“ se stává těsná; po určité době vyžaduje formování reformování. Ještě jeden důvod pro odmítnutí termínu „formování“ pro výchovu je možné uvést: Nikdy neznáme všechny při výchově působící složky. Jakkoli může být například vliv učitele nebo rodiny na výchovu velmi zjevný a silný, nikdy není vlivem jediným a jako lidské bytosti nestojíme vně, nýbrž ve světě.

Řeč o formování se jeví vyslovená z odstupu a pohledu, který člověku není dán: Jakoby zněla z hlediska bezčasí, ale v takovém případě by byla lží nebo v nejlepším případě proroctvím. Výchova je ale bližší dialogu než monologicky tlumočenému nároku, jakkoli jsou i v židovské tradici velcí proroci zároveň učiteli.

4 Závěr

Tradice, čas i výchova mají společné místo setkávání, jímž je člověk. Pojetí člověka ovlivňuje jak pojetí tradování, tak i pojetí času a výchovy, naopak to platí neméně. Pokud se zde tradování ukázalo jako přenášení, jehož je schopen pouze člověk právě díky své zainteresovanosti na předávaném a díky své časovosti, pokud zde čas byl odkryt ve své relačnosti, v disparátnosti a heterogenosti, a konečně pokud výchova byla formulována jako přechod od trvání k času, jako vydanost do nezajištěnosti, k jakému obrazu člověka pak všechna tato pojetí vedou? Lze zde tušit člověka, který je svobodný a zároveň omezený; člověka, který má šanci překračovat svou omezenost, právě když se chopí své svobody, a tím realizuje svou odpovědnost; tedy člověka, který právě v čase mu daném má naději ve výchově?

SEZNAM LITERATURY

- AURELIUS AUGUSTINUS. *Vyznání*. Praha: Kalich, 1990. ISBN 80-7017-144-8.
- DELEUZE, Gilles. *Bergsonismus. Francouzské myšlení I*. Praha: Garamond, 2006. ISBN 80-86955-41-9.
- GURALNIK, David B. (ed.). *Webster's New World Dictionary of the American Language*, Cleveland: William Collins Publishers, 1979. ISBN 60B 0-529-05324-1.
- HEIDEGGER, Martin. *Bytí a čas*. Praha: OIKOYMENH, 1996. ISBN 80-86-005-12-7.
- HÉSIODOS. *Zpěvy železného věku*. Praha: Svoboda, 1990. ISBN 80-205-0127-4.
- LÉVINAS, Emmanuel. *Čas a jiné. Le temps et l'autre*. Praha, Liberec: Dauphin, 1997. ISBN 80-86019-33-0.
- LÉVINAS, Emmanuel. *Existence a ten, kdo existuje*. Praha: OIKOYMENH, 1997. ISBN 80-86005-36-4.
- PALOUŠ, Radim. *Paradoxy výchovy*. Praha: Karolinum, 2009. ISBN 978-80-246-1650-6.
- PEŠKOVÁ, Jaroslava. *Role vědomí v dějinách a jiné eseje*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1998. ISBN 80-7106-217-0.
- PLATÓN. *Ústava*. Praha: OIKOYMENH, 2001. ISBN 80-7298-024-6.
- PLÓTÍNOS. *Věčnost, čas a duch*. Praha: Petr Rezek, 1995. ISBN 80-901796-5-7.
- REJZEK, Jiří. *Český etymologický slovník*. Praha: Leda, 2001. ISBN 80-85927-85-3.
- RICŔEUR, Paul. *Filosofie vůle I. Fenomenologie svobody*. Praha: OIKOYMENH, 2001. ISBN 80-7298-033-5.
- SVOBODOVÁ, Zuzana. Charitky a kúros/koré – jeden étos? In: HOGENOVÁ, Anna, PELCOVÁ, Naděžda (eds.). *Étos ve výchově, umění a sportu*. Praha: UK Pedagogická fakulta, 2009, s. 175–180. ISBN 978-80-7290-387-0.
- (*PhDr. Bc. Zuzana Svobodová, Ph.D.* vyučuje na Teologické fakultě Jihočeské Univerzity v Českých Budějovicích, na Katedře teologie a filosofie Jaboku – Vyšší odborné školy sociálně pedagogické a teologické, dále učí studenty UK Evangelické teologické fakulty, je lektorkou akreditovaných kurzů dalšího vzdělávání pro pedagogické pracovníky a pracuje jako učitelka náboženství. Zabývá se filosofií výchovy, dějinami vzdělávání a zkoumá vztahy náboženské a kulturní vzdělanosti.)